

מנחם קליין יונים בשמי ירושלים – תהליך השלום והעיר, 1977–1999
 ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1999. 340 עמודים.

השיח הפוליטי הטעון והנוקב על-אודות גורלה של ירושלים במסגרת תהליך השלום היה מקבל מבנה רציני וענייני יותר (ואולי אף מפנה מעשי ומשמעותי יותר) אילו כל החפץ ליטול בו חלק היה נדרש לעיין קודם-כל בספרו המסודר והמעמיק של מנחם קליין על מקומה של עיר זו בתהליך השלום. כה רבות נכתב ונאמר על ירושלים לדורותיה, עד כדי כך שנוצר "יער" ענקי וגורף של מיתוסים וסיפורים, דימויים וזכרונות, תיאורים וטענות, שבהצטברותם מונעים מבט ישיר על המציאות כהווייתה, שהיא ה"עצים" המהווים את ישותה האמיתית של העיר.

מסופר באגדה על משה רבנו שהתאפשר לו, ממקומו במרומים, להקשיב לשיעור על התנ"ך מפי רבי עקיבא, אולם הוא לא הצליח להבין את הנאמר. דומני כי גם דוד המלך, מייסדה של ירושלים היהודית, לא היה מכיר את בירתה של מדינת-ישראל אילו היה מביט בה כיום, ולא בגלל המסגדים על הר הבית (שהרי לא בתקופתו נבנה בית-המקדש), אלא בגלל גבולותיה הנוכחיים, היקפה הנרחב והיעלמם של ההרים סביבה שנהפכו לערים סביבה.

ירושלים הינה עיר מיוחדת במינה ואין לה את ורע בעולם כולו, בהיותה קדושה לשלוש דתות. הקשר של העם היהודי אל העיר הדוק יותר וחזק יותר מאשר הקשר של בני שתי הדתות האחרות אליה, משום שבניגוד ליהודים, לנוצרים (לפחות לקתולים מביניהם) יש עיר קדושה נוספת, ולמוסלמים יש שתי ערים נוספות שאינן נופלות בקדושתן מ"עיר דוד". אולם בייחודיותה זו של ירושלים לגבי היהודים אין כדי להצדיק את הסיסמות הריקניות, השקרים המוסכמים והסילופים המגמתיים שנהפכו מבלי משים לחלק מן הדיון על-אודותיה. בספרו של קליין יש כדי להחזירנו למציאות, בתארו במדויק את המהלכים שנעשו על רקע תהליך השלום. מובן שאין לזלזל או להתעלם מהשפעתם ומתוקפם של המיתוסים, אך גם מיתוסים אינם יכולים להיות מנותקים לחלוטין מן המציאות.

ירושלים מופיעה לראשונה בתולדות העם היהודי באחד האירועים המסעירים ביותר המסופרים בתנ"ך – עקדת יצחק (בהר המוריה). יצחק אומנם נעקד, אך לא הוקרב, ולמעשה ולא-המעשה יש משמעות חברתית ואנושית עצומה, ומסר עמוק ומורכב באשר ליחסים בין הדורות. אך זו הפעם היחידה ששני אבותיו הראשונים של העם היהודי ביקרו במקום. יעקב אף לא טרח לבקר במקום אף-על-פי שהיה בסביבה (הרי רחל נפטרה לא רחוק משם, ואף נקברה במקום שלימים התפתח לעיר בית-לחם).

לכן, הקשר האמיץ והאמיתי עם ירושלים החל למעשה רק בתקופת המלוכה, וגדולתה וקדושתה נבעו בעיקר מהיותה האתר שבו הוקם בית-המקדש. על-פני הדורות, ובכל שנות הגולה, התקדשה ירושלים עוד יותר בזכות הזכרונות הנוגים שנקשרו אליה והחלומות שנקרמו על שובו של העם אליה ועל שיקומה. על ירושלים בכינו והתאבלנו, וזכרה נחרת באופן עמוק באתוס היהודי. אולם בכל אותה תקופה לא התפנינו לערוג באופן מיוחד לגבעה מסוימת, המרוחקת מהר הבית קילומטרים אחדים, שלימים, בשנות השבעים של המאה העשרים, תוקם עליה שכונה בשם הגבעה הצרפתית – תרגום שמה האנגלי של הגבעה שנקראה על-שם האישה הבריטי French.

כפי שקליין מסביר היטב, הגבעה הצרפתית, יחד עם עוד גבעות (וגיאיות), צורפה לירושלים מייד לאחר מלחמת ששת־הימים בשנת 1967. מקובל לדבר על מעשה מנהלי זה (של משרד הפנים) כעל איחודה של ירושלים בין מערבה, שהיה בידי מדינת־ישראל במשך תשע־עשרה שנים, לבין מזרחה, שהיה בידי הירדנים במשך אותה תקופה. אולם אין הדבר כך. בחקיקה של הכנסת ובצו של משרד הפנים אין אזכור לא לאיחוד ירושלים, לא למזרח ירושלים ולא למערב ירושלים; יש רק שורה של נקודות־ציון על מפה של חלק מהרי יהודה. שרטוט אותן נקודות חושף מרחב מרווח הרבה יותר מאשר מזרחה של העיר ומערבה גם־יחד. מדובר בשטח שגודלו פי שניים מגודלן של שתי הערים יחד (מערב ירושלים ומזרח ירושלים), ולפי הקווים שצוירו, הוא מגיע ממש עד לפאתי רמאללה ובית־לחם; הראשונה, על־מנת להכיל את שדה־התעופה עטרות בתחומה של בירת ישראל, והשנייה, על־מנת לאפשר את בנייתה של שכונת גילה בשנות השמונים, ושל הר חומה בשלהי המאה העשרים ובפרוס המילניום (של הנוצרים) החדש.

בעמוד 311 קליין מציג מפה עם שבעה קווים צבעוניים המאפשרים, אפילו במבט חטוף, לראות את תולדות ההתפשטות של העיר. ירושלים כמובן אינה העיר היחידה שהתרחבה אל מעבר לגבולותיה המקוריים, והתפתחות כזאת מובנת ומקובלת למדי. אולם דווקא בשל ייחודה של העיר מתעוררת שאלה באשר לקדושתם של אותם שטחים, של אותן גבעות. עיון בקווים, על עיקומיהם, מעלה גם תהייה נוספת: מדוע לא נכללה אבו־דיס בתוך הקווים הנרחבים ששרטטו? הרי אילו נכללה, הוויכוח באשר למסירתה לרשות הפלשתינית (שגרמה משבר קואליציוני) לא היה מתעורר. הסיבה לכך ניתנה על־ידי קליין במהלך ספרו. הקווים בכללותם נקבעו בהתאם לאכלוס השטח – למעט העיר העתיקה עצמה ואיזורים צמודים אליה ממש, ניסו המשרטטים להשאיר מחוץ לירושלים המאוחדת כל איזור שיש בו אוכלוסייה ערבית, ולחפש שטחים ריקים שבהם ניתן להקים שיכונים ולשכן יהודים, כגון הגבעה הצרפתית וגילה. מעניין גם להשוות בין להיטותם של אנשי מעלה־אדומים (שכנתה כמעט של אבו־דיס) ביחס לאפשרות שהועלתה על צירופה לירושלים (מצידה המזרחי) לבין התנגדותם הנחרצת של תושבי היישובים שמערב לירושלים להצעתו של ראש העיר של הבירה, אהוד אולמרט, לספחן. יש להניח כי היו בקרב תושביהם של אותם יישובים גם כאלה שלא רצו לחלק מחדש את ירושלים (בשל קדושתה) אך יחד עם זה לא ששו להיות בעצמם חלק מבירת־הנצח של העם היהודי.

אולם קליין מסביר היטב עד כמה העיר מאוחדת רק להלכה, וכלל לא למעשה: האיחוד הינו רק על־פי אותה מפה, אך לא בשטח עצמו; רק לפי דמיונם הפורה של הדואגים להמשך המצב הקיים, ולא לפי המציאות הממשית של תושביה. קליין מתאר, למשל, את מאמצייה של הרשות הפלשתינית להניח יתד במזרח ירושלים. אחד הביטויים לכך נעשה במעין שיתוף־פעולה עם ישראל. הרי מדינת־ישראל, על־אף רצונה העז לצרף את מזרח ירושלים לתחומה של בירת ישראל, לא גילתה אותה להיטות ביחס לצירוף תושביה הערביים כאזרחים שווי־ערך. לכן, על־אף הפעולות שיעדו לספח את מזרחה של ירושלים למערבה (באופן מנהלי בשנת 1967, ובחוק־יסוד: ירושלים בירת ישראל, שנחקק בשנת 1980), לא הוענקה להם אזרחות (ניתנה להם אומנם הזדמנות לבקש אזרחות, אך רק מעטים מימשו אפשרות זאת – אלפים מספר מקרב אוכלוסייה שמנתה כמאתיים אלף איש). לשם השוואה, כאשר בתום מלחמת העצמאות סופחו לישראל הגליל, המשולש והנגב, הוענקה אזרחות לכל תושביהם הערביים (אפילו כשהוטל עליהם ממשל צבאי). דומני כי

חוסר העניין באוכלוסייה ואת בירושלים בא לידי ביטוי באופן המוחשי ביותר במערכת החינוך. עד להקמת הרשות הפלשתינית היתה ממלכת ירדן אחראית לחינוך. מעולם לא נעשה ניסיון של ממש לצרף את התלמידים הערביים בירושלים לתוכנית הלימודים של הערבים הישראליים. מגמה זאת נמשכה גם לאחר הקמת הרשות הפלשתינית, ככל שלוש הממשלות שכיהנו מאז. על הסמליות של דגל פלשתינ באוריינט האוס קמו רבים להתלונן, אך לגבי תוכנית הלימודים של ילדי הבירה לא פצה איש את פיו. (גם אוניברסיטת אל־קודס, שנמצאת בחלקה במזרח ירושלים ובחלקה מחוצה לה, קיבלה את הסמכתה מן הרשות הפלשתינית, ולא מן הגורמים האחראים להשכלה הגבוהה בישראל.)

אלה דוגמות של המצבים המגוחכים שקליין מתאר בנתונים מפורטים ובניתוח יסודי ואחראי. כמו־כן, הוא מתאר הצעות שונות ותוכניות שהועלו לפתרון אפשרי של בעיית ירושלים, בעיה שנחשבת לאחת הקשות ביותר לפתרון בין שני העמים. בפרק השלישי של ספרו, קליין מחדר את מלוא הגיחוך תחת התת־כותרת "שקר מוסכם: אש"ף אינו פועל בירושלים". חלק זה עוסק בתקופה שלפני תהליך אוסלו – שנת 1991, ועידת מדריד בפתח, שמיר מכהן כראש ממשלת ישראל ובוש מכהן כנשיא ארצות־הברית. הנה חלק מתיאורו של קליין: "לשאלת ירושלים היו שני רכיבים: ראשית, השתתפותם של הנציגים ממזרח ירושלים במשלחת של הפלסטינים; שנית, הכללתה של שאלת ירושלים בסדר היום של הוועידה" (ע' 91). קליין מתאר בהמשך את הפעולות השונות שנעשו לקראת ועידת מדריד, ומספר על פגישות רבות שהתקיימו בירושלים בין הנציגים האמריקאיים (ושר החוץ בייקר בראשם) לבין הפלשתינים, שפעלו תוך קיום קשר הדוק עם הנהגת אש"ף בתוניס. כך מתאר קליין את אשר קרה (בע' 94): "רוב רובה של הפעילות הקדחתנית הזו התקיימה בירושלים בידיעת ממשלת ישראל אך תוך התכחשות לה. ממשלת ישראל קיוותה בהתכחשותה להציל משהו מסמלי ריבונותה בעיר..." במסגרת המהלכים הללו, מנהיגים פלשתיניים מקומיים – "תושבי ירושלים בעלי תעודות זהות ישראליות" (ע' 92), חוסייני ועשראוי – נסעו לחוץ־לארץ כדי להופיע לפני המועצה הלאומית הפלשתינית ולנסות לשכנעם להסכים להשתתף בוועידת מדריד, וזאת בתקופה שבה חל איסור, על־פי החוק הישראלי, לקיים מגעים עם אש"ף. לדברי קליין: "...במהלך זה בייקר היה מעורב. הוא תיאם את פרטי הנסיעה עם אש"ף ועם ישראל. ישראל דרשה כי לא יהיה דיווח על כך, אולם פרטי הנסיעה הודלפו על־ידי אנשי אש"ף, אף־על־פי שהם סירבו לאשר אותה רשמית. קליין ממשיך:

ההדלפה הכעיסה מאד את ישראל, והיא איימה לנקוט נגד חוסייני ועשראוי צעדים משפטיים... שוב נחלץ השר בייקר לפעולה ותיאם עם המשלחת של הפלסטינים שהיא לא תשוב לישראל עד שיוסדר העניין עם שמיר. משנכתב התסריט שיחקו השחקנים הפלסטינים את המשחק עד הסוף. עשראוי וחוסייני שבו לישראל וטענו באוזני העיתונאים והמשטרה שהם לא עברו על החוק הישראלי. כעבור יומיים... הם טסו לפגישה עם בייקר בווינגטון, מפגש שאורגן עוד בטרם שבו מתונים לישראל, ושנועד למנוע את מעצרים. (ע' 95)

כל זה היה כאמור לפני תהליך אוסלו, בתקופת כהונתו של שמיר כראש הממשלה. אחרי תחילתו של תהליך אוסלו גברו החששות לגורלה של העיר "המאוחדת" על־פי

המתכונת שנקבעה בשרטוט של 1967, ובבחירות של 1996 נהפכה הסיסמה שפרס יחלק את ירושלים לאחד הגורמים המכריעים במאבק הצמוד בינו לבין נתניהו, שהוכרע כידוע בנצחוננו של נתניהו.

הדאגה הזאת והסיסמה הזאת – "לא לחלק את ירושלים" – יש בהן כדי למנוע כל דיון רציני במעמדה של ירושלים לטווח ארוך. המציאות שבה ירושלים מחולקת למעשה אינה חודרת למודעות; העובדה שירושלים של היום, על היקפה הנוכחי, אינה קשורה ישירות לעיר דוד, או אפילו לירושלים של ימי המנדט, אינה נתפסת.

אך מול מציאות פוליטית זאת, המסתירה את האמת הגיאוגרפית, יש שפע של רעיונות, חלקם יצירתיים ביותר, כיצד שני העמים, שייחפכו גם לשתי מדינות, יוכלו להגיע להבנה ולשיתוף-פעולה בנושא מורכב זה. קליין מתייחס לחלק מן הנסיונות הללו גם מתוך הסתמכות על ספר שיצא שנים מספר קודם לכן (ספרם של משה הירש ודבורה האוסן-כוריאלי, ירושלים לאן? הצעות בדבר עתידה של העיר, 1994), שמתעד באופן תמציתי וקולע את רוב ההצעות שהועלו בשנים האחרונות. בין הרעיונות שהועלו היו גם כאלה שדיברו לאו דווקא על חלוקת העיר, אלא על התחלקות בה. במצב כזה ישראל אינה נדרשת לוותר על ריבונותה, אלא לגלות נכונות להתחלק בריבונות – shared sovereignty, על-פי המינוח הלועזי שמופיע בחלק מן הרעיונות.

בישראל מובעת לרוב התנגדות נחרצת לאפשרות כזאת, לעיתים בטיעון שריבונות אינה ניתנת לחלוקה. אכן, פעם היה במשמעות של המונח "ריבונות" כדי להצביע על בלעדיות, אולם במצב הפוליטי של היום אין לכך שום אחיזה במציאות. רוב המדינות בעולם בחרו כבר לוותר על חלק מריבונותן ובלבד שיוכלו להשתלב במסגרות איזוריות על-מדינתיות, והן עשו זאת לא כאילוץ, אלא מתוך רצון.

הדוגמה המובהקת והמאלפת ביותר של מגמה זו הינה המצב באירופה. כל מדינה שמשתייכת לאיחוד האירופי ויתרה על חלק ניכר מריבונותה כדי ליהנות מן היתרונות שהאיחוד מעניק. כיום מדובר בחמש-עשרה מדינות, שעמן נמנית אפילו בריטניה, שהפרלמנט שלה היה הדגם הבולט ביותר והמובהק ביותר של ריבונות מוחלטת (והשפיע גם רבות על מעמדה המשפטי של כנסת ישראל). אולם כיום אין לפרלמנט הבריטי ריבונות מוחלטת; חקיקתו נתונה לביקורת שיפוטית של בית-המשפט האירופי – הזרוע השופטת של האיחוד. כעשר מדינות נוספות מתדפקות על דלתו של האיחוד בבקשה להצטרף אליו, מתוך רצון מוסכם לוותר על חלק מריבונותן. וממילא, כולן משתייכות למועצת אירופה, שאף לה יש בית-משפט משלה – לזכויות אדם – ואף היא, אם כי באופן מתון יותר, מערערת על ריבונותן של חברותיה, כארבעים במספר.

אם כן, הריבונות כבר אינה אותו יצור כפי שהיתה עם הקמתן לראשונה של מדינות-לאום. היבט נוסף מעניין במסגרות הללו הוא המעמד המועדף של הערים שבהן שוכנים חלק מן המוסדות של שני ארגוני-על אלה. מדובר במיוחד בבריסל, שאינה עוד רק בירת בלגיה, מדינה קטנה ושולית למדי, אלא בירת האיחוד האירופי – מסגרת חזקה ורב-השפעה ביחס לעולם. סימנים של אותו מעמד ניתן למצוא בכל רחבי העיר – המוסדות עצמם, הדגלים של חמש-עשרה המדינות המתנופפים בכל מקום, התחושה הפנימית של תושביה – עד כדי כך שייתכן שאחת הסיבות העיקריות למיתון המתחים בין דוברי צרפתית ודוברי פלמית בעיר זו היא המעמד החדש והבכיר של העיר. יש הסוברים שניתן למתן גם מתחים אתניים אחרים דווקא במסגרת של האיחוד

(הסקוטים והוולשים בבריטניה, הקורסיקאים בצרפת, הקטלונים והבסקים בספרד). לטענתם, מיצוטים יכולים להשלים עם מעמדם כמיצוטים במדינת-לאום אם יוכלו לחוש השתייכות למסגרת מקיפה יותר.

ובכן, האם ניתן להעלות על הדעת אפשרות דומה גם מחוץ לאירופה? האם ירושלים יכולה להיות לא רק בירתן המשותפת של ישראל ופלשתיין (על-סמך הצעה של מלומדים אחדים שהוזכרו בספרו של קליין), אלא גם בירתו של מעין איחוד – קונפדרציה בין ישראל ופלשתיין?

לא מצאתי הצעה ברוח זו בין כל ההצעות שהוצגו בשני הספרים – של קליין ושל הירש והאוסן-כוריאל – אולם דומני כי ראוי לשקול אותה ברצינות. יש בה אולי פתרון לשאלה המורכבת של ירושלים, ואולי גם לסוגיות נוספות. הרי לנוכח הממדים הקטנים של שתי המדינות, ברור שהבעיות של הסביבה ובעיות המים דורשות שיתוף-פעולה הדוק; גם הכלכלות של שתי המדינות קשורות למדי (אם כי בעיקר בשל תלותם של הפלשתינים בישראל כמקור פרנסה).

אם נכון שקל יותר למיצוע להשתלב במדינת-לאום כשמדינה זו משתייכת לגוף גדול יותר ומקיף יותר, אזי הקמת קונפדרציה עשויה להקל את בעיות הזהות של הערבים בישראל. גם שאלת הגבול בין שתי המדינות תשתנה, שכן יהיה קל יותר לשמור חלק מן ההתנחלויות בריבונות ישראל ולאפשר לאחרות להיות תחת ריבונות פלשתיין.

ובאשר לירושלים, המצב ישתנה לחלוטין. כל המשחקים סביב מעמדם של הערבים בה ייעלמו – דגל פלשתיין יכול להיות מונף באוריינט האוס ליד הדגל של הקונפדרציה. שאלת הגבול בין שני חלקיה, או בינה לבין הסביבה, תאבד חלק גדול מחשיבותה, כפי שבאירופה יש כעת מעבר חופשי ממדינה למדינה אף-על-פי שהדבר לא עלה על הדעת עד לפני שנים אחדות, שכן גם שם היו בעיות חמורות כגון סכנה של מעשי טרור או חדירה של פועלים בלתי-חוקיים.

ברור כי המשל של אירופה ושל בריסל אינו זהה לנמשל, אולם על-אף ההבדלים בין שני המצבים ניתן להפיק מההתרחשויות שהיו באירופה לקח לגבי המזרח התיכון. במיוחד יש לזכור שתחילת האיחוד היתה בתנאים קשים ביותר, שנים ספורות בלבד אחרי סיום מלחמת-העולם השנייה. אולם דווקא מלחמה זו היא אשר היוותה התמריץ הממשי להקמת האיחוד, כאשר אויבים מתמול-שלוש החליטו כי זו הדרך הבטוחה ביותר למנוע התדרדרות נוספת אל מצב מלחמתי. הרעיון, ביסודו ובפשטותו, היה לקשור את גורלן של המדינות שהקימו את המסגרת (אז דובר בשש מדינות במסגרת של שוק משותף) ולחייב אותן לשתף פעולה ביניהן.

באותו אופן ייתכן כי עצם הקמת קונפדרציה ועצם קביעת ירושלים כבירתה יש בהן כדי להבטיח שיתוף-פעולה בין המדינות והתרחקות ממגמות של אלימות. הקונפדרציה תחזק את שיתוף-הפעולה ובה-בעת תוכל כל תְּבָרָה בה לשמור על אותם מרכיבים המהווים את ייחודה ואת ישותה – שפה, תרבות, דת וכיוצא באלה.

נכון שאין בעולם מצב שבו אותה עיר (מחולקת או מאוחדת) מהווה בירה של יותר ממדינה אחת, אולם ירושלים ממילא אינה עיר רגילה. דווקא בגלל ייחודיותה רצוי גם פתרון ייחודי. אפילו שמה של ירושלים בעברית רומז על פתרון של שיתוף, מעצם הסימטת הווגית שלו.

מכל מקום, על-אף הקשר המיוחד של העם היהודי לירושלים, אין שום אפשרות

להתכחש לקשרים של דתות אחרות לאותה עיר. גם מבלי להתעלם מההבדלים הממשיים וכבדי־המשקל בין היהדות לבין הדתות שצמחו ממנה, ובמיוחד הנצרות, אין אפשרות, וגם לא כדאי, להתעלם מן הקשרים ביניהן. אפילו שיקולים ישראליים צרים ו"אנוכיים" מוליכים לפתרון כזה; הרי ריבונות אינה עניין פרטי, אלא היא קשורה להכרה של אחרים. ההכרה הבינלאומית בעצם ריבונותה של ישראל על ירושלים (גם אם ריבונות זו מחולקת) מאפשרת לה להאדיר הן את מעמדה של הבירה והן את מעמדו של העם עצמו. כעת, למשל, אין כמעט שגרירויות זרות בירושלים, אפילו מקרב בעלות־בריתה המקורבות ביותר. כל זה עשוי להשתנות לטובה באותו רגע שישראל תגיע להסדר עם הפלשתינים. הסדר כזה יחזק את מעמדה של ירושלים כבירת ישראל, מעמד שנפגם מאוד כתוצאה מן החרם שהטילו מדינות על ירושלים ומסירובן להכיר בה כבירה. זאת ועוד, התמונה כולה תושלם אם ינסו להרחיב עוד יותר את נוכחותן של מדינות אחרות בירושלים. הכוונה אינה לבנאום של ירושלים – רעיון שהוצע בתוכנית החלוקה של 1947; במקום בנאום רצוי לדון בבינלאומיות, כלומר, שירושלים תשאף להיות ביתם של מוסדות בינלאומיים, ובעלת מעמד דומה לזה של ז'נווה והג. הימצאותם של מוסדות האו"ם ומסגרות בינלאומיות אחרות תאדיר את מעמדה של ירושלים: יהיה בכך ביטוי להכרה בה כבירת ישראל (לצד היותה בירת פלשתינ וּבירת הקונפדרציה ביניהן), והדבר ייתן ביטוי למשמעות האמיתית של שמה – המקום שבו שורר השלום.

לעתיד ניתן להעלות על הדעת קונפדרציה נרחבת יותר של מדינות שכנות – ערביות, כגון ירדן, וגם לא־ערביות, כגון קפריסין. אפשרות זאת דורשת דיון מעמיק שחורג מרשימה זו, אך דיון כזה הינו בוודאי חלק מן האתגר שירושלים מציבה בפני אוהביה. מהניתוח הביקורתי של קליין עולה בבירור שהוא נמנה עם אוהביה. דורשי טובתה אינם אלה המפריחים סיסמות, אלא דווקא אלה הנכונים להפריכן ולתאר מציאות כפי שהיא, וכך לתרום לדיון מעמיק ומוחשי, ולהניח את התשתית לליבון הבעיה באופן רציני יותר. כך אולי תיהפך ירושלים מסלע־מחלוקת ועיר־מריבה לנקודת־מוצא אל עבר הפתרון המיוחל. עיון בספרו של קליין יעודד תהליך כזה, ויש לקוות כי הספר יזכה בדיון הראוי.

ליאון שלף

אוניברסיטת תל־אביב